

İÇİNDEKİLER

Takdim	3
Önsöz.....	5
İskender Paşa Camisi ve Çevresindeki Yapılar.....	9
İskender Pasha Mosque and Surrounding Buildings Hamit Şafakcı	
Osmanlı Bursa'sında Ermeni Kökçü Esnafı Hirfet Vakfı	25
Artisans' Waqf of Armenian Madder Producers in Ottoman Bursa Miyase Koyuncu Kaya - Samettin Başol	
Vakıf Araştırmaları Açısından Vakıf Hazine (Atık) Defterleri ve Önemi	45
Waqf Treasury (Old) Registers and Their Significance in Terms of Waqf Studies Mevlüt Çam	
Tokat-Zile Şeyh Nusrettin Türbe Ve Camisi	67
The Tomb and Mosque of Şeyh Nusrettin in Tokat-Zile Emine Saka Akın - Aygün Kalınbayrak Ercan - Elif Yaprak Başaran	
Kastamonu'da Üç Tarihî Külhan Kazanı	99
Three Historical Boilers in Kastamonu Mehmet Sami Bayraktar	
Ulubey'deki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri	133
Ottoman Period Fountains in Ulubey Türkan Acar	
Denizli ve Çevresinde Yer Alan Bazı Câmilerin Yapı Elemanlarının Değerlendirmesi	169
The Evaluation of a Group of Mosques in Denizli and Its Environs in Relation to the Structure Elements Nilgün Çevrimli	
İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi	205
İbrahim Hakkı Konyalı Library and Archive Mutlu Özgen	
Kitâbiyât	237

İskender Paşa Camisi ve Çevresindeki Yapılar

Hamit Şafakcı*

Öz

Artvin İli'nde Ardanuç İlçesi'nin eski merkezi olan Adakale'de yer alan cami, İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami, Akkoyunlular döneminde de kullanılmıştır. 1551'de Ardanuç'un fethedilmesiyle harap halde bulunan cami, İskender Paşa tarafından yeniden yaptırıldığı için onun adıyla anılmaktadır. Çeşitli tamiratlar geçiren cami, ibadete açıktır.

İskender Paşa Camisi'nin yanında Sefer Paşa, Hatice Hanım ve Süleyman Paşa adlarında üç türbe bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu türbelerin isimlerini farklı vermiştir. Türbelerde mezar olduğu anlaşılrsa da içlerinde define arandığı için perişan haldedir. Bu türbelerden Süleyman Paşa Türbesi 16. yüzyılda, Sefer Paşa Türbesi 17. yüzyılda ve Hatice Hanım Türbesi ise 18. yüzyılda yapılmış olmalıdır. İskender Paşa Camisi'nin yer aldığı sokakta çeşme, hamam ve dükkânlar vardır. Bazı kaynaklarda camiyi Sefer Paşa'nın yaptırdığı belirtilmektedir. Ancak Sefer Paşa, caminin etrafındaki medrese ve hamamı yaptırmıştır. Bu çalışmada, caminin gelirleri ve görevlileri üzerinde durulacaktır. 16. yüzyıldan başlamak üzere camiye dair bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ardanuç, İskender Paşa, vakıf, cami, türbe.

İskender Pasha Mosque and Surrounding Buildings

Abstract

The mosque, which is situated in Adakale (the old center of Ardanuç district) in the province of Artvin was built by Iskender Pasha. The mosque was also used in the Akkoyunlu period. Before the conquest of Ardanuç in 1551, it was badly damaged, but Iskender Pasha restored the mosque. Thus, his name was given to the mosque. Nowadays, it is open for prayers.

Next to the Iskender Pasha Mosque, there are three tombs named Sefer Pasha, Hatice Hanım and Süleyman Pasha. Some researchers reported different names for these tombs. While the tombs are known to have graves, they are in miserable conditions as people have looked for treasure inside. It is estimated that the Süleyman Pasha Tomb was built in the 16th century, the Sefer Pasha Tomb in the 17th, and the Hatice Hanım Tomb in the 18th century. There are also some shops, a Turkish bath and a fountain in the same street where the mosque is located. Some sources state that the mosque was built by Sefer Pasha. However, Sefer Pasha had only a Turkish bath and a madrasah built in the surrounding region of the mosque. In this study, we have investigated the mosque's income and its staff. We also provide information about the mosque for a period starting with the 16th century.

Key Words: Ardanuç, Iskender Pasha, waqf, mosque, tomb.

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/ARTVİN, hamitsafakci@artvin.edu.tr.

Giriş

Adakale, günümüzde Ardanuç¹ ilçe merkezine bağlı bir mahalle olup, etrafı surlarla çevrili kale-şehir ile hemen üst kesiminde yükselen kaya kütlesi üzerinde şekillenen iç kaleden oluşmaktadır. Orta Çağ'dan itibaren yönetim merkezi olan (Aytekin, 2004: 240) ve heyelan bölgesi olması nedeniyle terk edilen Adakale'de bulunan cami, Ardanuç'un Osmanlılar tarafından fethi sırasında mevcuttu.² Ardanuç fatihi İskender Paşa, bu eski camiyi onarttı ve caminin işlevini devam ettirmesi için vakıflar bıraktı. Caminin batı cephesine bitişik ve halen ayakta bulunan üç türbe ise daha sonra yapıldı (*Artvin İli*,³ 1984: 24). Bu çalışmada İskender Paşa hakkında kısa bir bilgi verilerek Ardanuç'un fethine değinilecektir. Daha sonra makalenin temel konusunu teşkil eden İskender Paşa Camisi anlatıldıktan sonra etrafındaki medrese, türbe ve çeşme gibi yapılar üzerinde durulacaktır.

Camiyi yeniden yaptıran İskender Paşa, aynı isimdeki çağdaşlarından ayırmak için *Çerkez*, *Gazi* ya da *Sarı* lakaplarıyla anılırdı. Osmanlı Devleti içerisinde çeşitli kademelerde görev alan paşa, beylerbeyi olarak da görev yaptı.⁴ 25 Kasım 1550'de, Erzurum beylerbeyliğine 1.100.000 akçe has ile atanan İskender Paşa, Gürcülerle savaştı. 33 gün süren kuşatmadan sonra⁵ 13 Haziran 1551 tarihinde Ardanuç Ka-

lesi'ni aldı⁶ (Özcan, 2000: 565; Aydın, 1998: 122; Mehmed Süreyya, 1996: 809). Aldığı görevleri oldukça iyi bir şekilde yerine getiren paşa, 1572 yılında vefat etmiştir. Mezarının yeri hakkında iki görüş vardır. İlk görüşe göre Kanlıca Camisi'ne defnedilmiştir (Mehmed Süreyya, 1996: 809). Aynı görüşü kabul eden İskenderoğlu, Kanlıca'daki İskender Paşa Külliyesi'nin yanlılıkla ona izafe edildiğini de belirtir (İskenderoğlu, 1989: 42, 51). İkinci görüşe göre ise Diyarbakır'daki camisinin doğusundaki türbeye gömülmüştür⁷ (Özcan, 2000: 566).

İskender Paşa, görev yaptığı yerlerde cami, medrese, mektep, han ve hamamlar yaptırmıştır. Nitekim Van valiliği sırasında yaptırdığı cami ve medreseye çeşitli vakıflar tahsis etmişti. Bitlis'in Rahvan Geçidi'nde yaptırdığı kervansaray niteliği taşıyan han ise kış mevsiminde yolcular için bir sığınak olmuştur. Ahlat'ta eski kale içerisinde cami ve hamamı bulunan paşa, kalenin şenlenmesi için cuma günleri pazar kurulmasını da sağlamıştır. Bunların yanısıra Diyarbakır'da planı kendisine ait olması muhtemel büyük bir cami, bir konak, ayrıca medrese, hamam ve beş un değirmeniyle bir çeltik değirmeni, Dicle'ye nazır ve Hamamlı adıyla anılan bir de köşk yaptırdığı gibi Hamravat Suyu'nun şehre getirtilmesini de sağlamıştır. Muhtemel bir ablukaya karşı kale içinde bulunduğu kaynağı da ıslah ederek şehrin su ihtiyacına katkı sağlamıştır. Kendisine temlik edilen bu suyu değirmenlerin işlemesine vakfetmiştir (Özcan, 2000: 566). Kanlıca Camisi bitişikindeki mektep, medrese ve çifte hamamı yaptırdığı söylene de isimler karıştırılmıştır.⁸ Bağdat'ta da

1 Katip Çelebi'ye göre Ardanuç, nice minare boyu yükseklikte bir tepe üzerinde taştan oyulmuş yerdir. Buraya ulaşmak için yarısına kadar yüklü hayvan çıkarken kalanı piyade olarak çıkarılır. Kale içinde bir sarnıç da vardır (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, 2009: 409).

2 Bazı çalışmalarda caminin ilk olarak Halife Osman (644-656) devrinde inşa ettirildiği söylenmektedir. Ancak bu bilgilere ihtiyatlı yaklaşmak gereklidir. Zira elimizde bunu destekleyecek bir kanıt mevcut olmayıp rivayetler üzerinden hareket edilmektedir.

3 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Artvin İli)* adlı eserin adı metin içerisinde *Artvin İli* şeklinde kısaltılmıştır.

4 İskender Paşa'nın aldığı görevler, 16. yüzyılda, liyakat sahiplerinin çeşitli makamlara ulaşmasını sağlayan bir hareketliliğin olduğunun kanıtıdır. İskenderoğlu (1989: 3-5), Özcan (2000: 565), Mehmed Süreyya (1996: 809), Danişmend (1971: 258).

5 Bir başka araştırmada ise 22 günlük muhasaradan sonra kalenin alındığı ifade edilmektedir (Aydın, 1998: 268).

6 Ardanuç'un fethi ve sonrasında bölgede yapılan faaliyetler için bkz. Aydın (1998), Kırzioğlu (1993), İskenderoğlu (1989), Danişmend (1971), Bilge (2005), Yurt Ansiklopedisi (1982), Özdemir (2002), Çelik (2009), Hazerfen Hüseyin Efendi (1998).

7 Amcasının kızı Meryem'le evlenen İskender Paşa'nın bu evlilikten Ahmet Paşa, Derviş Paşa, Mehmet Paşa, Hatice ve Rukiye adlı çocukları olmuştur (İskenderoğlu 1989: 4).

8 İstanbul'un Kanlıca semtindeki ve iskele meydanında bulunan İskender Paşa Külliyesi Mimar Sinan'ın eserlerinden biridir. Bânisi Magosa fâtihi lakabı ile meşhur Gazi İskender Paşa'dır. Türbede İskender Paşa ile oğlu Ahmet Paşa medfundur (Kargı, 2000: 571-572).

bir cami yaptırdığı belirtilen (Mehmed Süreyya, 1996: 809) İskender Paşa'nın Diyarbakır'da yaptırdığı İskender Paşa Camisi, Ahlat İskender Paşa Camisi, İstanbul'da Kanlıca Camisi gibi vakıfları vardı.⁹ Bunların yanında Ardanuç'un fethinden sonra kullanılamaz haldeki camiyi de yeniden inşa ettirmiştir. Ardanuç ve çevresindeki faaliyetleri onu, bölgedeki önemli şahsiyetler arasına sokmuştur.

1. İskender Paşa Camii

İskender Paşa, Erzurum beylerbeyliği sırasında fethettiği Ardanuç'ta Akkoyunlular zamanından kalma harap durumdaki camiyi yeniden inşa ettirmişti. Ancak caminin ilk yapılışı konusunda farklı fikirler vardır. *Fethullah Arifi Çelebi*'ye göre; kaleye giren İskender Paşa, bakımlı ve mamur kilisesinden başka bir de yıkık cami kalıntısı gördü. Gürcülerin dediğine göre Fatimi sultanlarından biri, kızını bu kale kumandanına vermiş, kumandan Müslüman olunca bu camiyi yaptırmıştı. 800 hane Arap buraya göç etmiş fakat zamanla burada Müslüman kalmayınca cami yıkılmaya terk edilmişti. İskender Paşa, fetihten sonra camiyi onarttı. Alem, minber ve minareler yaptırdı (Çelik, 2009: 153-154). Fethullah Arifi Çelebi dışındaki kaynaklar caminin Akkoyunlulardan kaldığını ve ilk olarak Halife Osman devrinde¹⁰ yapıldığını belirtmektedir. Ancak Fethullah Arifi Çelebi eserini 1558'de tamamladığından söyledikleri de göz ardı edilmemelidir. Muhtemelen ilk olarak Fethullah Arifi Çelebi'nin anlattığı üzere kullanılan cami, sonra harap bir halde Akkoyunlulara intikal etmiş, onlar da gerekli tamiratı yapmıştı. Akkoyunlular yıkıldıktan sonra yine harap hale gelen cami, bölgenin Osmanlılar tarafından fethiyle, 1553 yılında, onarılarak yeniden ibadete açılmıştır. Külliye olarak da ifade edilen yapı; cami,¹¹ medrese, arasta, çeşme ve üç türbeden

meydana gelmiştir. Caminin güneyi ve batısında zamanla oluşan bir hazire mevcuttur (Aytekin, 2000: 570).

1.1. İskender Paşa Camisi'nin Gelirleri

Vakıflar, ayakta kalabilmek ve ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli gelir kalemlerine muhtaçtı. Nitekim Ardanuç fethedilince İskender Paşa, caminin giderleri için o civarda satın aldığı arsa üzerinde yaptırdığı 60 dükkânın gelirini bağışlamış. Ayrıca yaptırdığı ev, fırın ve boyahane gibi gayrimenkullerin gelirlerini de camiye vakfetmişti. Rus işgalinde minaresi yıkılan cami bir süre depo olarak kullanılmış, 1918 yılında geri alındıktan sonra ahşap bir minare ilavesiyle tekrar ibadete açılmıştır (Özcan, 2000: 566; İskenderoğlu, 1989: 11).

1565 tarihli Arapça vakfiyede; Ardanuç Kalesi fethedildiğinde Gürcüler tarafından tahrip edilen caminin tamir ettirilmesiyle *Ardanuç kasabası evvelkinden daha güzel bir dârü'l-İslâm olmuş* denilmiştir. Ardanuç'taki mevkufat ise şöyle yazılmıştır: Kasabadaki Meydan-Mescidi¹² civarında bir bab boyahanenin tamamı. Bu boyahanenin kuzeyinde *Bozbayır* vardır. Paşa, *Atbazarı* yanındaki 55 x 14 *neccâr arşını*¹³ ebadındaki arsada 60¹⁴ dükkân yaptırmıştır ki yeri *Erzurumlu Mehmed oğlu Abdülgafûr*'dan satın alınmıştır. Bu adamdan alınan Terzi Mustafa'nın evi de vakıftır (Kırzioğlu, 1993: 208). Vakfiyenin bir başka değerlendirilmesinde ise; İskender Paşa'nın, Erzurum'daki mevkufatının Ardanuç Kalesi'nde yeniden inşa ettirdiği

12 Bu ibadethane Kırzioğlu tarafından şöyle anlatılmıştır: Ardanuç fethedildiğinde Selçuklulardan kalma *Eski Camii* harap olduğundan cami ihya edilmişti. Buna *Meydan-Mescidi* deniliyordu. İskender Paşa kendi adına da bir cami yaptırmış ve vakıflar bırakmıştı (Kırzioğlu, 1992: 170).

13 Neccar arşını ile mimar arşını aynı uzunluk ölçüsüdür. Bir çalışmada bir mimar arşını, 16. yüzyılda, 73,3333 cm olarak kabul edilmiştir. Buradan hareketle yaklaşık olarak 414 m² olan alana dükkânların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz. Erkal (1991: 412), Hinz (1990: 93).

14 Kırzioğlu, 61 dükkân yapıldığını belirtmiş ama yapılan incelemede dükkânların simetrik olduğu tespit edildiğinden ve diğer kaynaklarda sayı 60 olarak verildiğinden bu şekilde düzeltilmiştir. Dükkânlar için bkz. Fotoğraf 2.

9 Bu konuda bkz. İskenderoğlu, 1989: 31-47.

10 Bu rivayet için bkz. *Artvin İli*, 1984: 24.

11 Cami için bkz. Fotoğraf 4; Plan 1.

camie ait olduğu ifade edilmiştir. Buna göre İskender Paşa, Erzurum'dan 12 parça mevkuf vakfetmiştir. Bunlar, Çarşı başındaki mescidin yakınında satın aldığı Topçubaşı Menzili'nin doğusundaki boyahane ile At Pazarı yakınındaki bir mevkide satın aldığı arsa üzerinde bina ettirdiği 11 dükkandı (Oflaz, 2009: 84). Ancak 1927'de dahi ayakta kalan dükkân sayısının 25 olduğu düşünülürse bu sayının doğru olmadığı ortaya çıkar. Dükkânların vakfiye tarihinden sonra yapıldığı kabul edilirse bu kez de 60 rakamı yanlış olur. 22 Ekim 1565 tarihli İskender Paşa Vakfiyesi'nde; *vâkıf bu mevkufatını kıyamete kadar vakf-ı sahih-i şer'i ve habs-i sarih-i mer'i ile vakf ve habs eyledi ki; alınıp satılamaz, hibe ve tahvil edilmez, kimseye miras kalmaz, rehin ve ariyet olarak verilemez, mülk bir mal ile değiştirilemez, bir kimseye mülk olarak verilemez, değiştirilmesine dahi tevessül edilemez* demişti. Yani bu akarların vakfiyede belirtilen mahiyetinin bir şekilde dışına çıkarılması mümkün değildi (Oflaz, 2009: 84). Aynı vakfiyenin iki farklı değerlendirilmesinden çıkan sonuca göre; bir boyahane ile dükkânlar İskender Paşa'nın vakfettiği gelir kalemleridir.

Katip Çelebi'ye göre kalenin bulunduğu tepenin yanında kasaba, çarşı ve mahalle kurulmuştur. Burada Sefer Paşa'nın cami, medrese ve hamamı vardır (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, 2009: 409). Daha sonra gelen araştırmacılar da muhtemelen bu bilgilerden hareketle caminin Sefer Paşa tarafından yaptırıldığını ifade etmişlerdir. Nitekim Muvahhid Zeki (2010: 159-160) 1927 yılında, "Arduç'ta Sefer Paşa adıyla bir cami, harap bir medrese, bir Katolik Kilisesi, iki han, 25 dükkân, harap bir hamam ile iki fırın vardı" demiştir. Bu bilgilerle vakfiyedekiler birlikte düşünüldüğünde hamamın Sefer Paşa tarafından yaptırıldığı söylenebilir. Ancak cami ve medreseye dair bilgilerin vakfiyede olması, bu yapıların İskender Paşa tarafından yaptırıldığını göstermektedir.

1.2. İskender Paşa Camii Görevlileri

Bir vakfın çeşitli işlerinin bazı görevliler tara-

findan yapıldığı aşikardır. Vakıfnamesine göre medrese ile mescidin görevlileri 23 kişiydi. Biri müderris, 10 ilim talebesi (bunlardan biri *muid*dir), bir imam, bir müezzin, beş Kur'an-ı Kerim okuyucu, bir kâtip, bir cabi, bir bevvab ve bir ferraş tayin edilmişti. Vâkıf, görevlilere o tarihte tespit edilen Osmanlı dirhemi üzerinden maaş verilmesini vasiyet etmişti. Ayrıca İskender Paşa, Şah Tahmasp'ın ordusu ile yaptığı savaşta şehit düşen amcası Emir Süleyman Bey'in türbesindeki Kur'an okuyucuya da bir dirhem ücret verilmesini istemişti¹⁵ (İskenderoğlu, 1989: 11). Bu, 16. yüzyılda türbelerden birinin var olduğunu göstermektedir.

II. Selim dönemine ait (1566-1574) Evahir-i Zilhicce 981/12-22 Nisan 1574 tarihli tahrir defterine göre; Arduç Kalesi'ndeki Rabat Köyü'nde 16 nefer Müslüman bennak ile 55 nefer *gebran* vardı (BOA, *TT.d* 525: 323). Dolayısıyla köyde Müslümanlar ve Hristiyanlar birlikte yaşıyordu. Bu tarihte *Katib Hasan* tasarrufundaki bağ ve zemini, Murat ve Osman adlı şahıslar kullanmışlardı. Yine Şeyh Ali tasarrufunda bağ ve zemin vardı (BOA, *TT.d* 525: 324). Bu yerlerin de dahil olduğu üç zemin ve bağın tasarrufu, III. Murat döneminde, Arduç Kalesi'nde imam olan Mehmet adlı şahsın tasarrufundaydı. (TKGMA, *TD* 71¹⁶: 4a-4b). Bu veriler, Mehmet'in XVI. yüzyılın son çeyreğinde İskender Paşa Camisi'nin imamı olduğunu ortaya koy-

¹⁵ İskender Paşa'nın vakfiyesi üzerine yapılan başka bir çalışmada ise görevliler dört grupta incelenmiştir: Erzurum'daki gelirleri Arduç Camisi'nde çalışan görevliler alacaktı. Vakfiyeye göre burada görevli dört kişi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki olan caminin imamına günlük iki akçe ücret takdir edilmişti. Caminin müezzinine ise bir dirhem yevmiye ödenmekteydi. Ücretini bu vakıftan alan üçüncü şahıs ise, İskender Paşa'nın Erzurum vakasında şehit düşen ve burada defnedilmiş olan Emir Süleyman'ın türbesinde Kur'an okumakla görevli şahıstı. Bu şahsa da bir dirhem yevmiye ücret tayin edilmişti. Vakfiyede, vakfın mürtezakası olarak dört kişinin olduğu yazılmışsa da dördüncü şahıstan bahsedilmemektedir (Oflaz, 2009: 91).

¹⁶ Arduç sancağının 1590-1595 arasında tutulan mufassal tahrir defterinde; *Arduç, Tavuskâr, Çakşen* ve *İşkhan* adlı nahiyelerin de içine alan 101 köy ve mezra yazılmıştır (Kırzioğlu, 1992: 171-172). Kırzioğlu, aynı defterin tarihini kaynakçada 1590 olarak vermiştir.

maktadır.

Ardanuç Kalesi'nde *İskender Paşa merhûmun binâ ve hayrât eylediği* caminin hatibi olan Hüseyin Halife kendi rızasıyla görevden çekilince Abdullah Halife *mütedeyyin ve cemâ'atin muhtârı* olduğundan atanmasını, Çıldır valisi el-Hâc Ahmet, 13 Temmuz 1756 tarihinde arz etmişti. 15 Kasım'da yapılan incelemede hitabet ve imamet'in Hüseyin bin Ahmet üzerinde olduğu ortaya çıkmıştı. Verilen cevapta ise tevcihin Ardanuç kadısı arzuhaliyle de yapılabileceği ifade edilerek atama 27 Kasım 1756 tarihinde gerçekleştirilmişti (BOA, C. EV 20578; BOA, C.EV 20539).

Ekim 1804'te Ardanuç Kalesi'ndeki İskender Paşa tarafından yaptırılan caminin müezzini Hasan'ın ölümü üzerine oğlu Mehmet göreve getirilmişti. Bu caminin *Câmi'-i Kebîr* olarak anılması burada başka bir caminin daha olduğuna işaret etmektedir (VGMA, HD 532: 183). 20 Ağustos 1806 tarihinde de Mehmet'in çocuksuz ölümü üzerine İhsanullah Halife bin Hasan müezzin olmuştur (VGMA, HD 532: 183). Yapılan atamalarda dikkati çeken nokta, yapılacak atamaya çocuksuz öldüyse şerhinin düşülmesidir. Bu durum atamaların babadan oğula geçtiğini göstermektedir.

Erzurum Gümrük Mukataası'ndan almak üzere günlük yedi akçe ile Ardanuç Kalesi'ndeki İskender Paşa Camisi'nin imamet ve hitabeti iştiraken İsmail ve Abdullah üzerindeydi. 5 Ekim 1841 tarihinde İsmail, Abdullah'ın ölümü üzerine boştaki hissenin kendi hissesine ilave edilmesini talep etmişti. Bu arzuhal üzerine kardeşi ve müştereki İsmail'e boştaki hisse de verilmiştir (BOA, C.EV 14866). Caminin görevlileri arasındaki imam, hatip ve müezzine dair kayıtlar varken vakfiyede belirtilen diğer görevlilere dair vakfiye dışında bir bilgi tespit edilememiştir. Muhtemelen paşanın diğer vakıflarının mütevellî ve nazırı, bütün vakıfların

yönetimiyle ilgilenmiş olmalıdır.

1.3. İskender Paşa Camii'nin Mimari Yapısı

Dikdörtgen planlı ahşap tavanlı, dıştan kiremit çatıyla örtülü caminin kuzey cephesinde iki katlı son cemaat yeri bulunmaktadır. Alt katın doğu ve batısı kapalı, önü açıktır. Üst katın önü ve yanları açıktır. Üst kat ve üst katın tavanı ahşap sütunlarla taşınmaktadır (*Artvin İli*,1984: 24).

Ana mekâna son cemaat yerinden basık kemerli kapıdan girilmektedir. İçerde ahşap tavanın ortasında dört yuvarlak ahşap sütunla taşınan ahşap kubbe yer almaktadır. Ayrıca H. 1281/M. 1864-1865 tarihli kitabesi bulunan ahşap mahfel katı bulunmaktadır. Mahfel katına doğu cepheden, taş basamaklarla çıkılan bir kapıdan da girilmektedir. Yapı altta içten yuvarlak kemerli, dıştan dikdörtgen ve söveli, üstte ise altı küçük pencere ile aydınlatılmaktadır. Alçı mihrabı ve ahşap minberi oldukça basit, üzerleri boyalıdır.¹⁷ Duvarlar moloz taşından inşa olunmuş, son cemaat yeri ise ahşap malzemeyle daha geç devirlerde yapılmıştır (*Artvin İli*, 1984: 24-25). 1864-1865 tarihli kitabeye göre bina, Süleyman Paşa'nın önderliğinde Hasan Efendi tarafından esaslı bir şekilde yeniden tamir ettirilmiştir. Cami moloz taşla yapılmıştır¹⁸ (Aytekin, 2000: 570).

Son cemaat yerinin kuzey-batı köşesinde, camiye bitişik, ahşaptan tamamen silindirik gövdeli minareye mahfel katından çıkılmaktadır (*Artvin İli*, 1984: 25). Caminin minaresi, Rus işgali sırasında yıkılmış ve cami depo olarak kullanılmıştır. 1918'de ahşap bir minare, eski minarenin kaidesi üzerine oturtulmuş ve beyaza boyanmıştır (İskenderoğlu, 1989: 10).

Cami hariminin mahfel katının üzerinde üç ayrı çerçeve içine celî sülûsle kabartma tekniğinde

17 Caminin mihrabı için bkz. Fotoğraf 7. Minber için bkz. Fotoğraf 6.

18 Caminin mimari özellikleri için bkz. Aytekin 1999, s. 136-140.

yazılan kitabede;

*Oldu şu camia hanedan-ı Süleyman Paşa
İkinci Hasan Efendi tamam etdi baştanbaşa
Bu camii bina etdi Ebho? ve Yasef
Muaviye oğlu dahı Mevlüd Usta*

Hicri 1281.

Bu camiye Ebho, Yasef ve Mevlüt Usta yaptı, Camiye Süleyman Paşa sahip çıktı ve ikinci kez Hasan Efendi baştanbaşa tamamladı. Yıl 1864-1865 yazmaktadır (Aytekin, 1999: 136). Bu kayıtlar İskender Paşa tarafından 16. yüzyılda yaptırılan caminin 17. yüzyılda Sefer Paşa tarafından ve 19. yüzyılda önce Süleyman Paşa ve ardından Hasan Efendi tarafından tamir ettirildiğini ortaya koymaktadır.

2. İskender Paşa Camii Çevresindeki Yapılar

Cami avlusunda ve caminin bulunduğu sokakta çeşitli yapılar vardır. Nitekim caminin yanında üç türbe ile cami duvarına bitişik bir medrese yer almaktadır. Caminin bulunduğu sokakta ise çeşme, şadırvan, hamam ve dükkânlar bulunmaktadır. Bunlar hakkında kısa bilgiler verilmesi faydalı olacaktır.

2.1. Türbeler

Caminin batı cephesine bitişik üç türbe, camiye göre daha geç devirlerde yapılmasına rağmen kitabeleri olmadığından haklarında kesin bir tarihlendirme yapmak mümkün değildir (Artvin İli, 1984: 25; Fotoğraf 4, 8). Türbeler iki grup halinde düzenlenmiştir. Bu üç türbenin adı konusunda farklı fikirler mevcuttur. *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* adlı eser ile Osman Aytekin’e göre türbelerin isimleri şöyledir: Caminin kuzeybatı köşesinde son cemaat yerinin batı kenarını kapatan Hatice Hanım Türbesi, bu türbenin güneybatı köşesinde Ali Paşa Türbesi ve caminin batı cephesine bitişik bulunan yapı ise Süleyman Paşa Türbesi’dir. Her üç türbe de muhtemelen 18. yüzyılda inşa edilmiştir. Hatice Hanım Türbesi diğer iki türbeden daha büyük ve muhtemelen de daha erken tarihlidir

(Aytekin, 2000: 570-571).

Muvahhid Zeki ise üç türbenin İskender Paşa, Sefer Paşa ve Hatice Hanım’a ait olduğunu söyler. Ona göre, Gürcü prenslerinden Bakuçar ya da Matuçar, Kanuni Sultan Süleyman nezdinde İslamiyet’i kabul etmiş ve Sefer Paşa ismini almıştır. O bölgede kumandan olarak kalan Sefer Paşa ve oğulları Yusuf ve Rüstem, Gürcü halkının İslamiyet’i kabullerinde önemli hizmetler yapmışlardır. İşte Sefer Paşa Camisi, Müslüman olan Gürcü prens tarafından yapıldığı gibi türbedeki paşanın da bu zat olduğu zannedilmektedir (Muvahhid Zeki, 2010: 89). Aynı eserde Sefer Paşa’nın bölgede İslam dinini 1624’ten itibaren yaydığına Gürcü ve Rus kaynaklarında geçtiğine değinilirken Sefer Paşa’nın 1626’da Müslüman olduğu da ifade edilmiştir¹⁹ (Muvahhid Zeki, 2010: 213, 220). Mevcut kayıtlardan 17. yüzyılda Sefer Paşa’nın Ardanuç’ta önemli işler yaptığı anlaşılmakla birlikte caminin yapımında etkili olmadığı ancak onarım yapabileceği varsayılmıştır. Nitekim oğlunun da bölgede görev yaptığı anlaşılmaktadır. 28 Ocak 1664 tarihinde, Çıldır beylerbeyi Ömer Paşa tarafından atadan beri tasarruf edilemediği üzere Ardanuç sancağının ber vech-i arpalık, Nısf-ı Livane ve Pertekrek’in ise yurtluk ve ocaklık olarak

¹⁹ 16. yüzyılda da yörede Sefer Bey adında birinin varlığı dikkati çekmektedir. Nitekim İslamiyet’i kabul eden Sefer Bey, tasarruf ettiği araziye 1556 yılında, yeni gelirler istemişti (Yıldıztaş, 2012: 39). Fakat Ardanuç’a dair bahsedilen Sefer Paşa, 17. yüzyılda yaşamıştır. Sefer Paşa (Köse), IV. Murat devri beylerinden olup Kars muhafızı oldu. 1628-1629’da İranlılara üstün gelen paşa, Çıldır beylerbeyi olduktan sonra Kars muhafızlığı da ilave edildi. Uzun süre bölgede hizmet eden Sefer Paşa, 1652’de vefat etti. Yerine geçen kardeşi ise 1653’te azledildi. Oğlu Arslan Mehmet Paşa’dır (Mehmed Süreyya, 1996: 1485). Ancak kayıtlara göre Sefer Paşa’nın oğulları Rüstem Paşa ve Ömer Paşa idi. Zira Çıldır beylerbeyi Ömer Paşa arzında; Maktul Arslan Mehmed Paşa, Nısf-ı Livane ve Pertekrek sancağına yurtluk ve ocaklık olarak mutasarrıftı. Lakin ocaklık mukaddema vezir Sefer Paşa’nın ve sonra oğlu Rüstem Paşa’nın ocaklığı iken Arslan Mehmed Paşa akrabadanım diye berat ettirmiş birkaç defa murafaa ile bazen Rüstem Paşa bazen de Arslan Mehmet Paşa’ya tevcih olunmuştu. Arz sahibi Ömer Paşa, mezbur Rüstem Paşa’nın kardeşi ve vezir Sefer Paşa’nın oğlu olduğunu hüccet ile ispat etmişti. Nısf-ı Livane ve Pertekrek ocaklığına Ömer Paşa müstahak, hüccet ve derkenar ile davasına muvafık olmakla tevcihi için ferman talep etmiştir (BOA, İE.HAT 3/252). Arslan Mehmet Paşa ise Yusuf Paşa’nın oğludur.

verilmesi talep edilmiştir (BOA, *İ.E.HAT* 3/252).

2.1.1. Sefer Paşa Türbesi²⁰

İskender Paşa Camisi'nin batı cephesi ile irtibatlandırılan üç türbe vardır. Bunlardan en büyüğü caminin kuzeybatı köşesine bağlı olan, 7,07 x 7,07 m ölçülerinde kare plana sahiptir. Türbeye, caminin son cemaat yerine açılan doğu cephesinde yer alan bir kapı ile girilmektedir. Diğer üç yönde, alttakiler dikdörtgen, üsttekiler daire formlu pencerelere yer verilmiştir. İç mekân, pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Cephe duvarları vasıfsız taşla, üzeri sonradan sıvanmış olan kubbe ise tuğla ile örülmüştür. İçinde, doğu-batı doğrultusunda sonradan dizayn edildiği anlaşılan dikdörtgen koruma duvarı içine alınmış ve şahideleri bozulmuş iki mezar yer almaktadır. Bazı kaynaklarda *Hatice Hanım Türbesi*²¹ diye geçen bu yapının kimlere ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Giriş kapısındaki kitabesi bozulduğu için tam okunamamaktadır. Kitabeden, Vezir Sefer Paşa (1625-1652) adının bulunması ile yörede yöneticilik yapan Ahıska hanedanına mensup kişilere ait olabileceği ve muhtemelen XVII. yüzyılda yaptırıldığı söylenebilir (Aytekin, 2004: 240; *Artvin İli* 1984: 26).

Cami yanındaki türbe, Sefer Bey'e aittir.²² Türbenin üzerindeki kitabede *vefât-ı Sefer Paşa ve Yusuf Paşa* yazısı okunmaktadır.²³ Cami suyunun da sonradan Sefer Paşa tarafından getirildiği söylenmektedir (İskenderoğlu, 1989: 11-12). Fakat buradaki Yusuf Paşa'nın hangisi olduğu konusunda ihtilaflar vardır. Zira bölgede iki Yusuf Paşa görev yapmıştır. Türbede yatan kişi, 17. yüzyılda yaşayan ve Sefer Paşa'nın

20 Sefer Paşa Türbesi için bkz. Fotoğraf 4 ve 8.

21 Bu isim verilirken Hatice Hanım'ın yaptırıldığı çeşmeden hareket edilmiş olmalıdır. Bu konuda bkz. (*Artvin İli*, 1984: 25-26; Aytekin, 2004: 240).

22 Türbenin Sefer Paşa'ya ait olduğunu söyleyenler ise üzerindeki kitabeden hareket etmişlerdir (İskenderoğlu, 1989; Muvahhid Zeki, 2010: 89).

23 Bu kitabe için bkz. Fotoğraf 5.

akrabası olan Yusuf Paşa olmalıdır. Diğer Yusuf Paşa ise Hatice Hanım'ın kocası olan Yusuf Paşa olabilir. Bahsedilen paşalarla ilgili şu bilgiler verilebilir: Yusuf Paşa, Pertekrek ve Nısf-ı Livane mirlivasıydı. Buraları yurtluk ve ocaklık olarak tasarruf ederdi. Ölünce burası, oğlu Arslan Paşa'ya, 31 Temmuz 1652 tarihinde, verilmişti (BOA, *İ.E.HAT* 3/252). 18. yüzyılda yaşayan Yusuf Paşa ise, İshak Paşa'nın oğludur. İran savaşlarında önemli yararlılıkları görüldüğünden Rumeli beylerbeyi payesi verildi. 1732-1733'te babasına Tiflis vilayeti verildiğinde Yusuf Paşa'ya da vezir rütbesiyle Çıldır vilayeti verildi. Babasından önce ölen Yusuf Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'dır (Mehmed Süreyya, 1996: 1695).

Yusuf Paşa'nın eşi Hatice Hanım'ın Ardanuç'taki türbeler yanında yaptırdığı mermer kitabeli bir çeşme vardır ki Hatice Hanım Çeşmesi adıyla günümüze kadar gelmiştir. Kitabesinde *zevce-i Yusuf Paşa Hatice Hanım...* yazmaktadır. Kitabe, 1157/1744-1745 tarihini ihtiva etmektedir. Bu tarihle 18. yüzyıldaki Yusuf Paşa'nın yaşadığı tarih uyduğuna göre bunlar karı-koca olmalıdır. Buradan bahsedilen türbede yatan kişilerden birinin Sefer Paşa (1625-1652) olduğu ve 17. yüzyılda yaşayan Yusuf Paşa'nın da onun yanına gömüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla türbenin adını da Sefer Paşa Türbesi olarak kabul etmek gerekir.

2.1.2. Hatice Hanım Türbesi²⁴

Sefer Paşa Türbesi'ne güneybatı cepheden bitişik türbe, kare planlı ve kubbelidir. Güney cepheden yuvarlak kemerli bir kapıdan türbenin içine girilmektedir. Kare planlı alt mekândan kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Türbenin içinde bugün mezar bulunmamaktadır.

24 Hatice Hanım Türbesi için bkz. Fotoğraf 4 ve 8. Türbedeki kişinin Ardanuç sancağı mutasarrıfı Ali Paşa olduğu ifade edilmiştir (*Yurt Ansiklopedisi*, 1982: 957). Bazı araştırmalarda türbe, Ali Paşa Türbesi olarak adlandırılmıştır (*Artvin İli*, 1984: 26; Aytekin 2004: 240). Türbeye adını veren Hatice Hanım'ın Yusuf Paşa'nın zevcesi olduğu ve caminin önündeki çeşmeyi yaptırdığı, çeşmenin gövdesinden öğrenilmektedir (*Artvin İli*, 1984: 26).

Türbe, doğu ve batı duvarlarına yerleştirilen birer pencereyle aydınlatılmıştır. 5,46 x 4,95 m ölçülerinde kare plana sahiptir. Türbenin duvarları moloz taşla, kubbesi ise tuğladan inşa olunmuştur. Kubbe dıştan betonla sıvanmıştır (Artvin İli, 1984: 26; Aytekin, 2004: 240). Osman Aytekin (2004: 240) türbeyi Ali Paşa Türbesi olarak gösterir. Türbe üzerinde herhangi bir kitabenin bulunmayışı, içinde mezarın yer almayışı ve güney duvarı önünde doğu-batı doğrultusunda taştan sekinin varlığı, türbeden çok, türbedara ait bir mekân olabileceğini akla getirmektedir. Malzeme ve işçilik açısından birinci türbe ile aynı özellikleri göstermektedir ve muhtemelen de aynı döneme ait yapılar olmalıdır, demiştir. Bu türbe en geç yaptırılan türbe olmalıdır. Hatice Hanım'a ait 1744 tarihli çeşme kitabesi olduğuna göre bu türbenin de ona ait olduğu ve türbenin 18. yüzyılda yapıldığı söylenebilir. Teknik olarak da Sefer Paşa Türbesi yapılmadan bu türbenin yapılması zordur. Bu hem teknik hem de tarihi açıdan mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla bu türbe Hatice Hanım'a ait olmalıdır. Ama içerisindeki mezarlardan biri de Ali Paşa'ya ait olabilir.

2.1.3. Süleyman Paşa Türbesi

Üçüncü türbe ise, caminin güney köşesine yakın batı cephesine birleştirilmiş olup kuzeybatı köşesinden girişi bulunmaktadır ve güneydoğu köşesine açılan bir pencereyle cami harimi ile irtibatlandırılmıştır. Ayrıca güney cephesinin orta ekseninde yer alan alttaki büyük, üstteki küçük iki pencere ile de iç mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. 6,23 x 6,10 m. ölçülerindeki kare planlı mekân, pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Diğer iki türbeden 5 m. uzaklıkta yer alan türbede dört adet şahidesiz mezar bulunmaktadır. İçteki mezarların düzeni define avcıları tarafından çok acımasızca tahrip edilmiştir. Orijinalde doğu duvarına yakın bir biçimde sıralanmıştır. Bunlardan sadece biri bozulmadan ulaşabilmıştır. Buradaki mezarlardan

birine ait olan bir şahide üzerinde 1109/1697-1698 tarihi saptanmıştır. Bazı yayınlarda, *Süleyman Paşa Türbesi* olarak gösterilse de bunu doğrulayacak herhangi bir belge bulunmamaktadır. Malzeme ve işçilik açısından diğer türbelerle aynıdır. Her üç türbe de zaman zaman onarılmıştır. Bu onarımlar sırasında kubbeleri betonla sıvanmıştır (Aytekin, 2004: 240; Artvin İli, 1984: 26).

İskender Paşa'nın amcası Emir Süleyman Bey, İran hükümdarı Şah Tahmasb ile yapılan savaşta şehit düşmüştür.²⁵ Mezarı aranmış ise de tespit edilememiştir. Vakıfnamesindeki vasiyeti üzere her yıl Ardanuç'taki camisinde ruhuna Kur'an okunmaktadır. Emir Süleyman Bey'in türbesindeki Kur'an okuyucuya da bir dirhem ücret verilmişti (İskenderoğlu, 1989: 4, 11; Of-laz, 2009: 91). Bu verilerle caminin etrafındaki Süleyman Paşa Türbesi ifadesi bunların aynı kişiler olduğunu göstermektedir. İskender Paşa, 1565 tarihinde türbede Kur'an okunmasını istemişti. O halde bu türbe 16. yüzyılda mevcuttu. Üç türbe arasında ilk yapılan türbe de Süleyman Paşa Türbesi'dir. Ancak daha sonraki yıllarda da türbeye gömülen kişiler olmuştur.

2.2. Adakale Çeşmesi

Adakale Çeşmesi, Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığı üzerindeki kitabesi ile bilinen kale kapısı geçildikten sonra, ana yolun sol yanındaki yapının cephesinde, ön yüzü batıya bakar durumda yer almaktadır. İşler durumda olmayan çeşme 1,65 uzunluğunda ve 1,95 m yüksekliğinde olup ikili sivri kemerle belirlenen yüzeye sahiptir. Üzerinde herhangi bir kitabesi olmayan çeşme muhtemelen 16-17. yüzyılda yapılmış olmalıdır²⁶ (Aytekin, 2004: 240-241).

²⁵ Yine İskender Paşa, Erzurum beylerbeyi iken Erzurum Kalesi'nin savunması sırasında kardeşi Ramazan Bey ile kayınbiraderi Ali Bey ve yakınları da esir düşmüştür (İskenderoğlu, 1989: 4).

²⁶ Çeşme için bkz. Fotoğraf 1. Fotoğraftan da anlaşılacağı üzere tarihi yerde bulunan evlerin rengârenk boyanmasının çok doğru olmadığı kanaatindeyim. Zira aslına uygun restorasyon tarihi kimliğini ön plana çıkarabilir. Ama bu kadar cıvı cıvı

2.3. Adakale Şadırvanı

Adakale Şadırvanı, İskender Paşa Camii ile hamam arasında bulunmaktadır. Orijinalde, etrafının ahşap donanımlı bir korumaya sahip olabileceği ve camiye ait şadırvan olarak işlev gördüğü söylenebilir. Üzerinde kitabesi olmayan şadırvan, muhtemelen 19. yüzyılda yaptırılmış olmalıdır. Bazı çalışmalarda Çıldır sancağı paşalarından Yusuf Paşa'nın eşi Hatice Hanım'ın, türbelerin yakınında bir çeşme yaptırdığından söz edilmektedir.²⁷ İskender Paşa Camisi'nin sonradan yapılmış çevre duvarının iç yüzeyinde iki adet kitabeli taş bulunmaktadır. Bunların birinde *tarih-i şadırvan bin iki yüz doksan* ibaresi okunmaktadır. Diğer kitabenin ise Hatice Hanım tarafından 1744 tarihinde yaptırılan çeşme kitabesi olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu çeşmenin hangisi olduğu tam olarak saptanamamıştır (Aytekin, 2004: 241). Bu hanım, türbeye adını veren Hatice Hanım olmalıdır.

2.4. Adakale Arastası

Adakale arastası, kale girişinin yaklaşık 25 m. sonrasında 5,20 m. genişliğindeki İskender Paşa Caddesi'nin her iki yanına simetrik olarak yerleştirilen arastadan, sol yanında beş ve sağ yanında bir dükkân günümüze ulaşabilmiştir.²⁸ Ayrıca her iki yönden dükkânların devam ettiğini gösteren yapı izleri bulunmaktadır. Tek kattan oluşan dükkânlar kireç harcıyla tutturulan kemer ve kemerin yan kısımları düzgün kesme taş, diğer kısımları ise vasıfsız taş, tonoz örtülerinde tuğla, düz damlarında ise toprak malzeme kullanılmıştır. (Aytekin, 2004: 241). Üzerlerinde kitabe bulunmayan dükkânların ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte 1565 tarihli vakfiyede İskender Paşa, caminin hizmetlerinde kullanılmak üzere dükkânlar yaptırdığı anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu dükkânlar 16. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır (Aytekin, 2004:

renkler hiç de tarihi bir hava vermemektedir.

27 Mermer kitabeli çeşme, Hatice Hanım Çeşmesi adıyla günümüze kadar gelmiştir. Kitabesinde *zevce-i Yusuf Paşa Hatice Hanım...* yazmaktadır (Özdemir, 2002: 110).

28 1984'te dükkanlardan yedisi ayakta iken diğerleri yıkılmıştır (Artvin İli, 1984: 26). Dükkânlar için bkz. Fotoğraf 2.

241-242). Nitekim Muvahhid Zeki (2010: 159-160) 1927 yılında, iki han, 25 dükkân, harap bir hamam ile iki fırın vardı, demiştir. Vakfiyesinde 60 dükkânın olduğu anlatıldığına göre zamanla bazı dükkânlar yıkılmış olmalıdır. Dolayısıyla sokağın iki yanında simetrik oldukları düşünüldüğünde otuzar dükkân olmalıdır.

2.5. Kale Hamamı

Katip Çelebi'ye göre Sefer Paşa'nın yaptırdığı bir hamam vardır (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, 2009: 409). 1927 yılında da harap bir hamamdan bahsedilmektedir (Muvahhid Zeki, 2010: 160). Vakfiyede de bahsedilmediğine göre hamam, Sefer Paşa tarafından muhtemelen 17. yüzyılda yaptırılmış olmalıdır. Ardanuç, Adakale'de bulunan Kale Hamamı'nın kitabesi yoktur.²⁹ Hamamın 18. yüzyılda inşa edildiği de öne sürülmüştür. Ancak Katip Çelebi'nin verdiği bilgiler 17. yüzyılda yapıldığını ortaya koymaktadır. Günümüzde terk edilmiş durumdadır. İskender Paşa Camii'nin 25 m. güneybatısında, meskun mahallin içinde yer almaktadır. Hamam dıştan 13,93 x 6,70 m. ölçülerinde ve dikdörtgen bir çerçeve içerisinde; batıda soyunmalık, peşine ılıkılık, ardından sıcaklık, peşine de külhanlık kısmı bulunmaktadır. Soyunmalığın üzerinde, bağdadi tarzında bir konut yer almaktadır (Aytekin, 1999: 242).

2.6. Medrese

Bazı eserlerde medresenin Sefer Paşa tarafından yapıldığı belirtilse de vakfiyedeki kayıtlar medresenin de İskender Paşa tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır. 1927 yılında medrese harap bir haldeydi. Ancak İskender Paşa tarafından yaptırılan medrese günümüze ulaşmamıştır. Bazı araştırmacılar caminin kuzeyinde bulunan duvarın medreseye ait olduğunu kabul etmektedir (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, 2009: 409; Muvahhid Zeki 2010:160; Aytekin 2000: 570). İskender Paşa, camiye onartırken, medrese ile camiye gelir sağlaması için arasta inşa ettirmiştir. Medrese, caminin kuzey cep-

29 Hamam için bkz. Fotoğraf 3.

hesi önünde yer almaktaydı. Günümüze sadece güney duvarı kalmış, diğer kısımları yıkılmış, yerine ev inşa edilmiştir (Artvin İli, 1984: 26).

Haziran-Temmuz 1804 tarihinde Hafız Mehmet Paşa tarafından yaptırılan bir medreseden daha bahsedilmektedir. Buna göre; *Ardanuç kal'ası derûnunda Hafız Mehmed Paşa binâsı medrese-i münîfede bâ-mu'ayyene müderris olan Seyyid Mehmed ferâğından sulbî oğlu Seyyid Sıfatullah bin Seyyid Mehmed'e kendi 'arzu hâl ve şeyhülislâm fazîletlü semâhatlü Ahmed Esad Efendi hazretleri işâret etmeleriyle işâretleri mücebince merkûm Seyyid Sıfatullah'a tevcih buyruldu Rebî'ülevvel 1219 (VGMA, HD 532: 183) kaydı Seyyid Mehmet adlı müderrisin görevi bırakması üzerine oğlu Seyyid Sıfatullah'ın atandığını göstermektedir. Ancak iki medrese arasında bir bağlantı tespit edilememiştir. Ancak bahsedilen bu iki medrese aynı olmalıdır. Zira Hafız Mehmet Paşa'nın medresesi tamir ettirmesi ya da ona yeni vakıflar eklemesi gibi nedenlerle medrese, onun ismiyle anılmış olabilir.³⁰*

Sonuç

İskender Paşa tarafından yeniden yaptırılan cami, 1553 yılında ibadete açılmıştır. Caminin sürekli ayakta kalabilmesi ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bazı gelirler camiye vakfedilmiştir. Caminin vakıfları bir boyahane ve 60 dükkân idi. Buralardan elde edilen gelirler caminin görevlilerine ve caminin giderlerine harcanmaktaydı. Çeşitli tarihlerde onarılan cami, halen ibadete açıktır. Camiyle birlikte dikkat çeken yapı türbelerdir. İskender Paşa Camisi'nin yanın-

da üç türbe bulunmaktadır. Bu çalışmada Sefer Paşa, Hatice Hanım ve Süleyman Paşa türbeleri olarak adlandırılan yapılar halen ayakta. Ancak içlerinde kimlerin mezarlarının olduğuna dair bir iz yoktur. Türbelerde mezar olduğu anlaşılrsa da içlerinde define arandığı için perişan haldedir. Süleyman Paşa Türbesi 16. yüzyılda, Sefer Paşa Türbesi 17. yüzyılda ve Hatice Hanım Türbesi de 18. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Vakfiye kaydı (1565), türbenin üzerindeki kitabe (vefât-ı Sefer Paşa) ve Hatice Hanım'a ait çeşme kitabesi bu tarihlendirmede esas alınmıştır. Yine caminin yanında olduğu düşünülen bir medrese vardı. Vakfiyede medreseden bahsedildiğinden bu yapının da İskender Paşa'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak medrese şu an mevcut değildir. Ancak kale içerisinde 19. yüzyılın başında bir medreseden daha bahsedilmektedir. Bunlar aynı medreseler olabilir. Zira Hafız Mehmet Paşa'nın medresesi tamir ettirmesi ya da vakıflar bırakması nedeniyle onun adıyla anılmış olabilir.

Caminin ihtiyaçları için bırakılan dükkânlar da perişan durumdadır. Ayakta kalanlardan mimari yapısı anlaşılan bu dükkânlar da aslına uygun şekilde restore edilmelidir. Benzer şekilde ayakta duran hamam ve çeşme gibi Osmanlı dönemi yapılarına da sahip çıkmak gerekmektedir. Son dönemlere kadar kullanıldığı tahmin edilen bu yapıların birer birer ortadan kalkması, Osmanlı izlerinin kaybolması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bunlar, aslına uygun şekilde restore edilmelidir. Bu yetkililerin milli ve manevi görevidir.

Adakale adlı yerde bulunan tarihi eserlerin aslına uygun şekilde onarılması önemli bir görevdir. Tarihi dokuyu yakalamak adına çevredeki evlerin rengârenk boyanması tam bir garabettir. Zira mahalleye girenlerde çok başka duygular uyandırmaktadır. Dolayısıyla yapılacak iş bu evlerin de aslına uygun hale getirilmesi olmalıdır. Vakıf eserlerinin korunması ve aslına uygun restore edilmesiyle bu yapıların banilerine karşı da vefa borcu yerine getirilmiş olacaktır. Umarım yapılan bu uyarılar yetkililerin dikkatini çeker ve Ardanuç'taki Osmanlı izleri gelecek nesillere aktarılır.

³⁰ Caminin çevresindeki bu yapılar dışında, Ardanuç kazasında 22 Ocak 1798 tarihli hükme göre bir de zaviye vardı. Yar Ali Zaviyesi adıyla anılan zaviyenin kazada olduğu ifade edilmesine rağmen yeri belirtilmemiştir. Zaviyenin geliri masraflarına yetmediğinden zaviyenin mütevellisi ve zaviyedarları olan Şeyh Mehmet ve Şeyh Yegan kazadaki bazı köylerin gelirinin zaviyeye yazılması ve köylerin hududunun bildirilmesi istenince, Erzurum kadısı Mevlana es-Seyyid Numan Efendi ilam etmiş. Misafirilere ve dervişlere yemek yedirilen ve Nakşibendi tarikatı ayını tatbik edilen zaviyeye sınırları belirtilen mezra, mera ve yaylakların geliri bağlanmıştır (VGMA, d. 489-12-568). Buna göre Ânh (İncilli) ve Ânggora (Anaçlı) ile Kontron (Yolağzı) köylerinin buralardan istifade etmesi ve gelirinin de zaviyeye verilmesi emredilmiştir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Evkâf (C. EV): 14866, 20539, 20578.

İbnülemin Hatt-ı Hümayûn (İE.HAT): 3/252.

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d): 525.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defterler (d.): 489.

Hurufat Defterleri (HD): 532.

1.3. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA)

Tapu Tahrir Defterleri (TD): 71.

2. Kitaplar, Tezler ve Makaleler

Anonim (1982). "Artvin". *Yurt Ansiklopedisi*, C. II. İstanbul: Anadolu Yayıncılık. s. 885-965.

Aydın, DüNDAR (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kurulu ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara: TTK Yayınları.

Aytekin, Osman (2004). "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzeysel Araştırması, 2002". 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I. Ankara. s. 235-250.

Aytekin, Osman (2000). "İskender Paşa Külliyesi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22. İstanbul. s. 570-571.

Aytekin, Osman (1999). *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimarî Eserler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bilge, M. Sadık (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayınları.

Çelik, Ahmet Faruk (2009). *Fethullah Arifi Çelebi'nin "Şahname-i Al-i Osman"ından Süleymanname (I)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Danişmend, İsmail Hami (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C. II, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Erkal, Mehmet (1991). "Arşin". *DİA*, C. 3: s. 411-413.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. (Haz. Sevim İlgürel) Ankara: TTK Yayınları.

Hinz, Walther (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*. (Çev. Acar Sevim). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

İskenderoğlu, Reşid (1989). *Beğlerbeği Gazi İskender Paşa (1492-1571)*. Ankara.

Kargı, Haluk (2000). "İskender Paşa Külliyesi". *DİA*, C. 22. İstanbul. s. 571-572.

Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi, Tıpkıbasım (2009). C. I. Ankara: TTK Yayınları.

Kırzioğlu, M. Fahrettin (1993). *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*. Ankara: TTK Yayınları.

Kırzioğlu, M. Fahrettin (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*. Ankara: TTK Yayınları.

Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî 3, 5*, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar. Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Muvahhid Zeki (2010). *Artvin Vilâyeti Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmiye*. (Yayına Hazırlayan: Muammer Demirel), İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayını.

Oflaz, Mustafa (2009). "İskender Paşa Vakıfları". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Bişkek. S. 21: s.75-93.

Özcan, Abdülkadir (2000). "İskender Paşa". *DİA*, C. 22: s. 565-566.

Özdemir, Halit (2002). *Artvin Tarihi*. Ankara: Egem Matbaacılık.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Artvin İli) (1984). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Yıldıztaş, Mümin (2012). *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*. İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.

Ekler

Resim 1. İskender Paşa Camii'nin Olduğu Sokaktaki Çeşme

Resim 2. İskender Paşa Camii'nin Olduğu Sokaktaki Dükkanlar

Resim 3. İskender Paşa Camii'nin Olduğu Sokaktaki Hamam

Resim 4. İskender Paşa Camii ve Türbeler

Resim 5. *Vefat-ı Vezir Sefer Paşa Yazan Kitabı*

Resim 6. *İskender Paşa Camii Minberi*

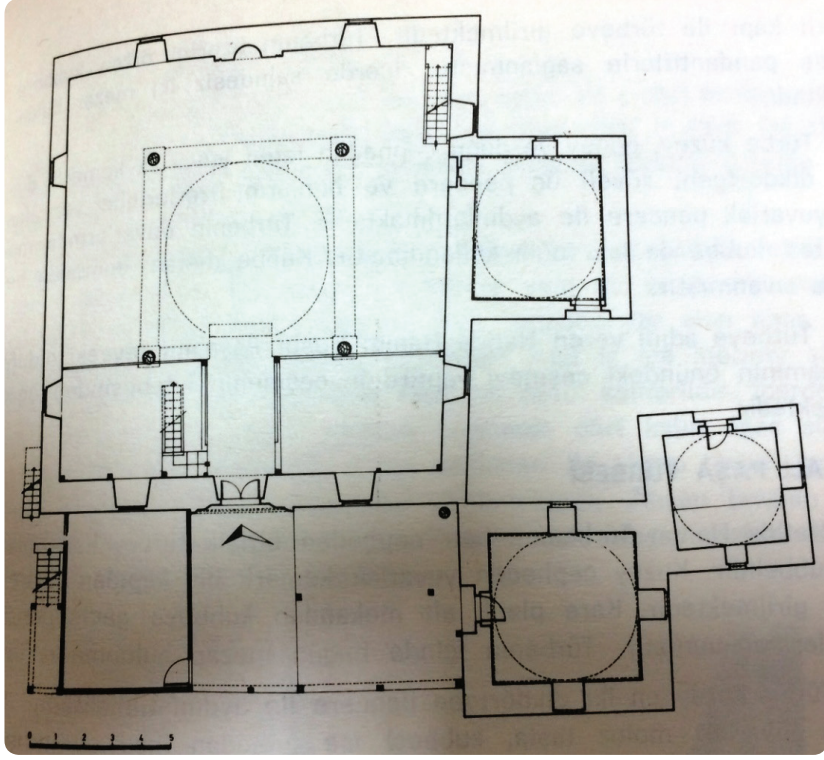

Resim 7. İskender Paşa Camii Mihrabı

Resim 8. Sefer Paşa Türbesi ve Hatice Hanım Türbesi³¹

31 Resimde öndeki Hatice Hanım, camiye bitişik olan ise Sefer Paşa türbeleridir.

Plan 1: Artvin-Ardanuç İskender Paşa Camii Planı (Artvin İli 1984: 25)